

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІЗНИХ КЛАСІВ І РОДІВ, ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020.19>

УДК [343.98:57]

Д. І. Гайдамакіна,

старший науковий співробітник лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2823-2810>, e-mail: dianagayd@yahoo.net

О. С. Дробишева,

старший науковий співробітник лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0447-0408>, e-mail: 13335789@ukr.net

Л. О. Гріненко,

судовий експерт лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4844-2855>, e-mail: grinenko.lora@gmail.com

О. В. Мацюк,

судовий експерт лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0948-3777>, e-mail: baffich@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ТА СТАРЕЧОГО ВІКУ

У статті зроблено спробу обґрунтувати й систематизувати теоретичні знання щодо дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, шляхом аналізу літератури й експертної практики щодо дослідження подібного виду об'єктів, визначення окремих закономірностей почерку і пояснення природи виникнення діагностичних ознак, а також шляхом визначення структури процесу розв'язання зазначеного завдання. Наведено основні характеристики порушень здатності писати — сенсорної, амнестичної й моторної афазії. Проаналізовано літературні джерела, у яких розглянуто фізіологічні механізми формування навичок письма й особливості їх змін за різних захворювань в осіб

похилого та старечого віку. Розглянуто випадки з експертної практики та пов'язані з цим проблемні аспекти розв'язання ідентифікаційних і діагностичних завдань.

Ключові слова: почерк; короткі рукописні записи; особи похилого та старечого віку; діагностика; письмово-рухова навичка; вікові зміни організму; хворобливий стан.

Постановка наукової проблеми. У наш час об'єктами судово-почеркознавчої експертизи часто стають короткі рукописні записи осіб похилого та старечого віку. Такі почеркові об'єкти зустрічаються в різного роду нотаріальних і банківських документах, заповітах, договорах, дорученнях тощо. Аналіз практики проведення експертиз свідчить, що у судових і слідчих органів часто виникає необхідність саме в дослідженні коротких рукописних записів осіб похилого та старечого віку. Дослідження таких записів дуже часто є одним з найскладніших під час проведення почеркознавчої експертизи. Це зумовлено характером цього об'єкта, який нерідко піддається змінам через недостатню письмову практику, а також через вплив вікових змін організму або захворювань на рухові функції пишучої руки осіб похилого та старечого віку, через часте виконання коротких рукописних записів у незвичних умовах чи за допомогою інших осіб та через обмеженість досліджуваного графічного матеріалу.

З настанням старості в організмі людини відбуваються зміни, які спричиняють порушення певних видів її діяльності. У більшості людей з віком погіршується зір. Це зумовлено впливом старіння, різними захворюваннями, особливо — послабленням функціонування структурних елементів ока (кришталіка, зіниці, сітківки, очного яблука). Погіршення зору викликають: катаракта (помутніння кришталіка), старечий міоз (зниження здатності зіниці ока адекватно реагувати на зміни освітлення). Унаслідок змін у сітківці послаблюється сприймання кольорів, загострюється чутливість до яскравого світла. Глаукома (підвищення внутріочного тиску) зумовлює зменшення поля зору, втрату периферійного зору або його гостроти, сліпоту. Хворі на діабетичну ретинопатію (ламкість кровоносних судин сітківки, крововиливи) бачать зображення розмитим і викривленим, їм складно читати, розрізняти дрібні предмети. Зниження гостроти зору зумовлено сонячною ретинопатією (опіком центральної ямки ока). Загалом, майже 23 % літніх людей нездатні читати набраний звичайним шрифтом текст. З віком у багатьох людей погіршується слух. Залежно від причин, розрізняють кондуктивне і сенсоневралгічне послаблення слуху. Кондуктивне послаблення слуху є наслідком зниження чутливості структур слухової системи. Сенсоневралгічне послаблення слуху може бути зумовлене дисфункцією або травмою слухового нерва, інших нейронних структур завитка вуха. Зниження слуху негативно впливає на соціальні контакти людини, стан її психіки, може спричинити стрес, депресію та інші емоційні розлади. Інволюційні зміни у сенсорній системі впливають на ефективність оброблення інформації. Літні люди зі значним погіршенням

слуху (35—50 дБ) з великими зусиллями сприймають і запам'ятовують слова на слух. Кодування і подальше зберігання слів їм даються ще важче ¹.

Специфіка криміналістичного дослідження коротких рукописних записів, виконаних від імені осіб похилого та старечого віку, пов'язана з тим, що ознаки почерку зазнають змін внаслідок природного фізіологічного старіння організму. З часом також відбувається і деградація почерку, що є причиною малої письмової практики, особливо коли особа припинила активно писати на стадії формування автоматизму в почерку. Тому, досліджуючи короткі рукописні записи, виконані особами похилого та старечого віку, експерти стикаються зі значними труднощами під час виявлення ознак та оцінки їх значення, з'ясування причин появи розбіжностей і визначенні їх істотності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання вивчення властивостей почерку, визначення можливостей розв'язання ідентифікаційних завдань під час почеркознавчого дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, завжди були предметом уваги криміналістів-почеркознавців. У психіатричній, медичній і криміналістичній літературі існує багато даних про ступінь і характер порушень рухових функцій у осіб похилого та старечого віку внаслідок хворобливого стану організму, а також про можливості й межі стабілізації згаданого процесу за деяких хронічних і нехронічних захворювань. Це дає підстави для припущення про можливу сталість змін ознак почерку впродовж певного часу, які настають у результаті порушень рухових функцій, і для використання їх під час ідентифікаційних досліджень.

Серед наукових праць, присвячених вивченню цього виду почеркознавчих завдань, слід згадати роботи видатних експертів-почеркознавців, які розкривають особливості почеркознавчого дослідження рукописних текстів, виконаних особами похилого та старечого віку.

1871 року видатний діяч А. Биршенкер ² у своїй роботі вивчав ознаки хворобливої зміни письма: аграфію (повну або часткову втрату навичок письма), параграфію (перестановку місцями окремих літер, складів, цілих слів), специфічні особливості стилю викладу рукопису (непослідовність викладу, відсутність логічного зв'язку в реченнях), хворобливу химерність і символізацію, атаксію (порушення координації рухів, неправильну форму, непостійні нахил, розмір і розгін) і звивистість штрихів, які характерні для почерків осіб похилого та старечого віку.

А. Ерленмеєр ³ у своїй роботі 1879 року також детально описував такі явища, як аграфія, параграфія й атаксія. Цю проблему також досліджувала

---

¹ Савчин М. В. Вікова психологія. Фізіологічні обмеження і особливості поведінки людей похилого віку. URL: <https://westudents.com.ua> (дата звернення: 18.05.2020).

² Биршенкер А. Г. Расстройство сочетательных движений при письме//*Военно-медицинский журнал*. Санкт-Петербург, 1871.

³ Erlenmeyer A. Die Schrift: Grundzüge ihrer Physiologie und Pathologie. Stuttgart: Adolf Bonz & Co., 1879.

М. М. Манасеїна ¹, яка 1883 року у своїй роботі детально описала почерк хворих з ураженням мозочка, зокрема, осіб похилого та старечого віку.

Відатні вчені ХХ століття, Б. В. Павлов ² і О. У. Зицер ³, продовжили вивчати ознаки почерку в хворобливому стані. У своїх роботах вони конкретизували ознаки, які виникають у почерку виконавців у хворобливому стані (зокрема, у хворих з ураженнями мозочка, периферичних і серединного нервів, поміж яких і особи похилого та старечого віку).

Відомий науковець О. Р. Лурія ⁴ у своїй роботі розкрив три форми афазії, тобто порушення здатності писати за відсутності пошкодженнь у руховому апараті, який бере участь у письмі. Він виокремив сенсорну, амнестичну й моторну афазії. За сенсорної афазії випадають звукові образи слів. У деяких випадках зберігається здатність писати самостійно. Однак, при цьому особа, яка пише, зокрема, особа похилого та старечого віку, часто змішує слова (парафазія), особливо слова, які близькі за їх слуховим сприйняттям (але не за сенсом), заміняє одну літеру іншою. Дуже часто, на думку дослідника, у письмі такої особи зустрічається персеверація — не знаходячи позначення для предмета, особа «застрягає» на ньому і силоміць вставляє його в такі речення по всьому тексту або вставляє склади в такі слова, що робить письмо ще більш неприйнятним. У деяких випадках, як зазначав О. Р. Лурія, зберігається лише здатність писати під диктування і списувати без розуміння, що саме особа пише або списує. У деяких випадках порушується не тільки самостійне письмо, а й письмо під диктування. За амнестичної форми афазії людина забуває під час письма назви предметів. Однак, якщо хворий слово згадає, то він напише його правильно. За моторної афазії порушення письма виявляється у змінюванні послідовності складів у словах (параграфія). Описані форми афазії також спостерігаються в осіб похилого та старечого віку.

Відомий діяч науки 60-х років ХХ століття Є. К. Сепп ⁵ виокремив такі форми афазії, як чисту моторну, тотальну моторну, ліхтгеймівську моторну, чисту сенсорну, тотальну (кортикальну) сенсорну, ліхтгеймівську транскортикальну сенсорну, тотальну, провідникову афазію та чисту субкортикальну алексію. Він схарактеризував кожен форму та пояснив здатність хворого розуміти значення слів під час письма (повільного, списування, під диктування) у кожній такій формі афазії. Усі ці форми можна спостерігати в осіб похилого та старечого віку.

¹ Манасеїна М. М. О письме вообще, о зеркальном письме в частности и о роли обоих полушарий большого мозга. Санкт-Петербург: Типография Якова Трея, 1883.

² Павлов Б. Н. Нарушения чтения и письма при проникающих черепно-мозговых травмах военного времени и динамика их восстановления//*Рефераты работ учреждений АН СССР*. Москва, 1945.

³ Зицер Е. У. Наиболее устойчивые признаки почерка//*Проблемы криминалистики*. Москва, 1947. С. 31—37.

⁴ Лурія А. Р. Очерки психофизиологии письма. Москва, 1950.

⁵ Сепп Е. К. О локализации функций в коре головного мозга//*Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова*. Т. 55. Москва, 1955.

У 60-ті роки ХХ століття професор В. В. Томілін докладно розглянув фізіологічні механізми формування навичок письма й особливості їх змін за різноманітних захворювань, зокрема, притаманних особам похилого та старечого віку. Як зазначав автор, патологічні зміни почерку є наслідком, зокрема, деяких нервових і психічних захворювань, травмування різних відділів центральної й периферичної нервової системи, ураження органів зору та кістково-суглобового апарату і м'язів руки. При цьому в почерку з'являються своєрідні ознаки, що свідчать про певне захворювання виконавця рукопису або дають змогу запідозрити таке захворювання, що має важливе значення для ідентифікації виконавця рукописного тексту.¹ Науковець детально проаналізував найпоширеніші ознаки, що свідчать про зміну письма у хворобливому стані: аграфія, параграфія, особливості стилю викладу, вибагливість письма, атаксія, звивистість штрихів. Розмежовуючи поняття звивистості штрихів, В. В. Томілін виокремив три типи тремтіння: 1) тремор через паркінсонізм, 2) інтенційний тремор (за розсіяного склерозу) та 3) статичний тремор (має місце за втомленості, захворюваннях токсичного характеру)². Крім того, автор розкрив зміни почерку, які настають в осіб через різноманітні захворювання нервової системи, зокрема паркінсонізм або тремтливий параліч. Томілін зауважував, що ця хвороба характерна для осіб похилого та старечого віку. Він ввів поняття «мікрографія», що є характерною ознакою тремтливого паралічу³.

У 80-ті роки минулого століття рукописи, виконані особами похилого та старечого віку, досліджували такі видатні вчені-почеркознавці, як Т. О. Чепульченко, В. В. Липовський. У своїх наукових працях Т. О. Чепульченко розглядала аспекти диференціації вікових змін почерків осіб усіх вікових категорій та приділяла особливу увагу почеркам осіб похилого та старечого віку⁴. Крім того, у її наукових працях розглянуто питання щодо наслідування цим почеркам⁵. Т. О. Чепульченко розробила у спільній науковій

---

¹ Томилин В. В. Физиология, патология и судебно-медицинская экспертиза письма. Москва, 1963. С. 52—83.

² Его же. К вопросу об устойчивости признаков письма и почерка на протяжении жизни человека//*Вопросы судебно-медицинской экспертизы*/под ред. М. И. Авдеева. Москва, 1958. Вып. 3. С. 416—427.

³ Его же. Об естественном изменении признаков почерка на протяжении жизни человека: материалы 3-го Всесоюз. совещ. суд.-мед. экспертов и криминалистов. Рига, 1957.

⁴ Чепульченко Т. А. Криминалистическое исследование рукописных текстов, выполненных лицами пожилого и старческого возраста//*Современное состояние почерковедческой экспертизы*. Москва, 1981. С. 112—114.

⁵ Её же. Дифференциация возрастных изменений почерка (пожилой и старческий возраст, молодой и средний возраст) и подражания «старческому» почерку// *Проблемы комплексного криминалистического исследования подписей*. Москва, 1986. С. 68—73.

праці з А. В. Смирновим ¹ рекомендації щодо визначення віку (похилого та старечого) виконавців рукописних текстів. Дослідниця зауважувала, що вельми цікавим є питання диференціації почерку осіб зазначеного контингенту і почерку, характерного для текстів, виконаних з наслідуванням («на око», по пам'яті, з попереднім тренуванням). Вона розробляла оптимальний метод диференціювання текстів, виконаних «старечим» почерком; текстів, виконаних особами молодого й середнього віку; рукописів, виконаних з наслідуванням.

Один з найвидатніших почеркознавців — дослідників підписів, виконаних від імені осіб похилого та старечого віку, — В. В. Липовський ², який у своїх наукових працях розглядав важливі питання криміналістичного дослідження підписів, виконаних від імені зазначених осіб, а також ідентифікаційні показники змін ознак у підписах, які зумовлені порушенням письмово-рухових функцій в осіб похилого та старечого віку, які перенесли інсульт або хворі на паркінсонізм. ³ Від двічі добирав експериментальні зразки підпису згаданих осіб з інтервалом у 6—7 років, а потім вивчав ці підписи, виконані до і після захворювання з метою визначити характер і обсяг змін ознак, зумовлених порушенням рухових функцій унаслідок названих хвороб. Вільні зразки підписів осіб похилого та старечого віку науковець обробляв з урахуванням різного ступеня виробленості рухів. Це дало змогу здобути дані про вплив вікових змін організму на ступінь їх стійкості окремо за вказаними віковими групами. Також дослідник здобув дані про збіги та розбіжність загальних і окремих ознак за різних способів компетентного наслідування підписів осіб похилого та старечого віку, а також про можливість розмежування ознак підписів, виконаних з наслідуванням, від справжніх ⁴.

Мета цієї роботи полягає в обґрунтуванні та систематизуванні теоретичних знань щодо дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, шляхом аналізу літератури й експертної практики з дослідження подібного виду об'єктів, визначення окремих закономірностей почерку і пояснення природи виникнення діагностичних ознак у коротких рукописних записах, а також шляхом визначення структури процесу розв'язання зазначеного завдання. Експертній практиці потрібні якісні конкретні критерії, за якими можна було б дійти висновку

¹ Чепульченко Т. А., Смирнов А. В. Установление пожилого и старческого возраста исполнителя рукописного текста: метод. реком. Москва, 1984. 20 с.

² Липовский В. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных от имени лиц пожилого и старческого возраста: метод. пособ. для экспертов. Москва, 1983. 64 с.

³ Его же. Вопросы криминалистического исследования подписей, выполненных от имени лиц пожилого и старческого возраста//*Современное состояние почерковедческой экспертизы*. Москва, 1981. С. 115—118.

⁴ Его же. Идентификационное значение изменений признаков подписей лиц пожилого и старческого возраста, обусловленных нарушением двигательных функций//*Проблемы комплексного криминалистического исследования подписей*. Москва, 1986. С. 60—68.

щодо стійкості ознак у коротких рукописних записах, виконаних особами похилого та старечого віку. Саме на визначенні таких критеріїв було звернуто основну увагу в роботі над цією темою.

Викладення основного матеріалу дослідження. Почеркознавче дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, в експертній практиці є доволі частим явищем. Розв'язуючи таке коло завдань, експерти доходять висновку про вплив вікових змін організму на ступінь стійкості загальних і окремих ознак з урахуванням обмеженого обсягу графічного матеріалу. Як відомо, почерк — це індивідуальна й динамічно стійка програма графічної техніки письма, основою якої є зорово-руховий образ рукопису, який реалізовано за допомогою спеціально пристосованої системи рухів, а саме письмово-рухових навичок, що сформувалися в результаті навчання і письмової практики. Поняття «почерк» охоплює всі сторони письмово-рухових навичок, пов'язаних з технікою письма. В основі цих навичок — система рухів особи, яка пише. Основними властивостями почерку, завдяки яким можна розв'язати почеркознавчі завдання й визначити виконавця рукопису, є стійкість та індивідуальність. Індивідуальність — це неповторність зафіксованого в рукописі своєрідного сформованого комплексу особливостей письмово-рухових навичок конкретної особи. Поняття стійкості почерку містить стереотипність — стійкість особливостей письмово-рухових навичок, що виявляються як в одному рукописі, так і в рукописах, виконаних у різний час, і збереження зазначених особливостей під час письма в різних умовах, зокрема незвичних. Стійкість ознак почерку відносна. Почерк може зазнавати змін з різних причин, зокрема зумовлених старінням організму. Порушення зорово-моторної координації, захворювання рухово-опорного апарату, нервової системи, розлади кровообігу, властиві особам похилого та старечого віку, впливають на стійкість ознак почерку. Заповіти, договори купівлі-продажу й дарування, банківські документи особами похилого та старечого віку часто підписують незадовго до смерті, яка настає внаслідок тяжкої тривалої хвороби після таких захворювань, як інсульт або інфаркт міокарда. Саме старіння організму супроводжується погіршенням стану здоров'я, порушенням зору, м'язовою слабкістю, виснаженням нервової системи, зменшенням рухливості кістково-м'язового апарату, порушенням кровообігу тощо. Особливості функціонування письмово-рухових навичок в осіб похилого та старечого віку спричиняють уповільнення темпу рухів, зменшення їх амплітуди та швидкості, зменшення пластичності рухів.

Як зазначено вище, короткі рукописні записи, виконані особами похилого та старечого віку, містять обмежений обсяг графічного матеріалу. Якщо під час дослідження значних за обсягом текстів експерт має змогу повністю проаналізувати ознаки писемного мовлення, топографічних, загальних і окремих ознак почерку та виявити певні закономірності їх утворення (тобто виокремити сукупність ознак, що індивідуалізує почерк виконавця рукопису), то під час дослідження записів з обмеженим обсягом

графічного матеріалу проведення такого аналізу значно ускладнене. У цих об'єктах основні властивості почерку — індивідуальність, динамічна стійкість (що поєднує стереотипність і варіативність), а також вибіркова мінливість (виявляється в умовах, що перевищують адаптаційні можливості особи, яка пише, у вигляді певної реактивності до впливу збиваючих факторів, їх груп і окремих причин) — відбито в обмеженому обсязі. Короткий запис може мати різну інформативність — залежно від кількості слів і літерного складу. Однак, у ньому відбито дуже незначну частину загальної почеркової системи, у зв'язку з чим, навіть за звичайних умов виконання, індивідуалізувати почерк його виконавця на традиційному рівні можна далеко не завжди. Оскільки в коротких рукописних записах може не бути повторюваних письмових знаків, традиційне уявлення про стійкість і варіативність окремих ознак у конкретних досліджуваних об'єктах просто не працює. Під час виконання будь-якого короткого запису, навіть у звичайних умовах, виконавцеві необхідна певна адаптація до обстановки, що не встигає відбутися у разі поодинокого або випадкового виконання одиничного короткого запису. Тому стабільність навичок у короткому записі має підвищений розкид ознак (значно менші ступінь автоматизації рухової системи і стійкість почерку до впливу різноманітних збиваючих факторів), а вибіркова мінливість — низькі пороги. У зв'язку з цим епізодично виконуваний короткий рукописний запис являє собою найбільш несприятливий об'єкт дослідження¹. У теорії і практиці судово-почеркознавчої експертизи опосередкованою гарантією стійкості вважають відсутність у коротких рукописних записах ознак незвичного виконання — порушення координації рухів 1-ї групи й уповільненість темпу. Проте, основний акцент у нетрадиційному підході під час дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, припадає на вивченні стійкості й варіативності ознак за зразками почерку передбачуваного виконавця.

Наведемо кілька прикладів з експертної практики.² До інституту від районного суду для проведення повторної судово-почеркознавчої експертизи за цивільною справою надійшов перший примірник договору дарування житлового будинку. Раніше за цією справою фахівець уже проводив судово-почеркознавчу експертизу та дійшов висновку щодо ймовірного виконання рукописного запису Л. Для проведення повторного дослідження судовий експерт заявив клопотання про надання оригіналу іншого примірника договору дарування житлового будинку, вільних зразків почерку Л., а також відомостей про стан здоров'я особи й умови виконання досліджуваного запису. Клопотання задовольнили, і експертові додатково надали оригінал другого примірника договору дарування житлового будин-

¹ Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческое исследование малообъемных рукописей // *Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы*: сб. науч. трудов. Москва. 1987. С. 55—66.

² Архів ХНДІСЕ за 2015—2019 рр.

ку та пенсійну справу Л. з вільними зразками її почерку. Крім того, надали медичну картку з інформацією щодо стану здоров'я Л. (а саме, що вона хворіла, діагноз: ІХС: дифузний кардіосклероз, постійна форма фібриляції передсердь СН-2А ФК-3, гіпертонічна хвороба II ст., гіпертензивне серце, церебросклероз II ст.). Дослідженням зазначених вище коротких рукописних записів було визначено, що їх виконано високовиробленими рухами, у яких зауважено ознаки порушення координації рухів 1-ї групи (Рис. 1—2).

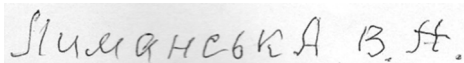

Рис. 1

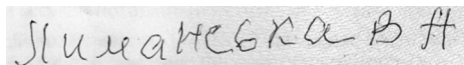

Рис. 2

Наявність у досліджуваних коротких рукописних записях комплексу діагностичних ознак, ступінь і характер виявлення цих ознак свідчили про виконання досліджуваних рукописних записів під впливом збиваючих факторів. Роздільним вивченням зразків почерку Л. визначено, що у зразках наявні ознаки порушення координації рухів 1-ї групи, які виявлено більшою або меншою мірою (Рис. 3—4).

Рис. 3

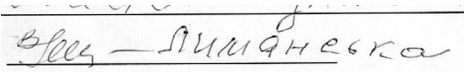

Рис. 4

Під час проведення порівняльного дослідження зі зразками почерку Л. експерт визначив стійку сукупність збіжних діагностичних, загальних та окремих ознак, якої вистачило для категоричного висновку про виконання досліджуваних коротких рукописних записів самою Л. Виявлений комплекс діагностичних ознак (як у досліджуваних коротких рукописних записях, так і у зразках почерку Л.), на думку експерта, свідчив про вплив на процес письма відносно постійних внутрішніх природних збиваючих факторів (якими можна вважати хворобливий стан, вікові зміни організму тощо).

Отже, висновок про виконавця рукописних записів було надано в категоричній формі. Під час дослідження виявлено тенденцію до зниження ступеня стійкості деяких загальних і окремих ознак почерку зі збільшенням віку та якісні зміни деяких загальних і окремих ознак, які свідчать про процес деградації динамічного стереотипу почерку, що збільшується з віком. Вплив, який чинять вікові зміни організму на стійкість ознак почерку осіб

похилого та старечого віку, виявляється поступово і в короткий часовий проміжок здебільшого не спричиняє істотного їх спотворення, яке виключає можливість ідентифікувати особу.

Прикладом діагностичного дослідження з метою розв'язання питання щодо виконання коротких рукописних записів особою похилого та старечого віку може бути судово-почеркознавча експертиза, під час проведення якої перед експертами постає не тільки ідентифікаційне, а й діагностичне завдання на предмет виконання досліджуваних коротких рукописних записів під впливом таких збиваючих факторів, як захворювання органів зору й обмеженість або відсутність зорового контролю. У досліджуваних рукописних записах, виконаних високовиробленими рухами, експерт зазначив ознаки порушення координації рухів 1-ї та 2-ї груп, про що свідчили звивистість і кутастість під час виконання прямолінійних і дугових елементів літер, нестійке розміщення рухів щодо бланкових рядків, нестійка протяжність рухів за вертикаллю та горизонталлю під час виконання штрихів і елементів літер. Крім того, наявні пропуски окремих елементів літер, подвійне виконання штрихів (Рис. 5—11).

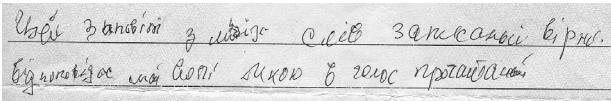

Рис. 5

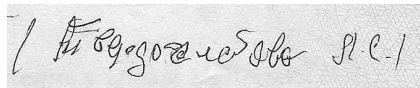

Рис. 6

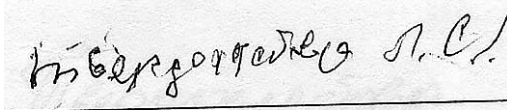

Рис. 7

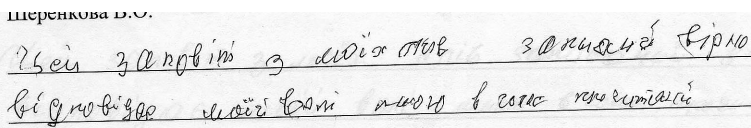

Рис. 8

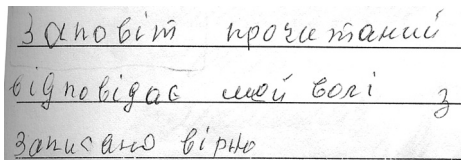

Рис. 9

синою в зорос.
може епів

Рис. 10

Губердогомедова

Рис. 11

Під час порівняльного дослідження експерт дійшов категоричного позитивного висновку про те, що досліджувані рукописні записи виконано самою Т. під впливом певних збиваючих факторів (як відносно постійних (старечі зміни організму, хронічні захворювання тощо), так і тимчасових природних — внутрішніх і зовнішніх: хворобливий стан виконавиці, незручна поза, незвичний пишучий прилад, незвичайний підклад під папір тощо). За цією справою експерти неодноразово заявляли клопотання про надання відповідних медичних документів і довідок про наявність захворювань органів зору в Т. (зокрема, глаукоми, катаракти), її звернень до лікаря-офтальмолога (зокрема, на період складання досліджуваного заповіту), надання додаткових зразків її підпису та почерку. Оскільки в матеріалах справи відсутні будь-які відомості щодо наявності захворювань органів зору в Т., додатково не було надано зразків її підпису та почерку за значний проміжок часу, щоб простежити поступове порушення письмово-рухових навичок письма, розв'язати питання про виконання досліджуваних рукописних записів під впливом таких збиваючих факторів, як захворювання органів зору й обмеженість або відсутність зорового контролю, експерти змоги не мали.

Отже, дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, нерідко є одним з найскладніших під час проведення судово-почеркознавчої експертизи. Проведення дослідження часто ускладнюється або унеможлиблюється через неякісність порівняльного матеріалу або його відсутність. Неякісність порівняльного матеріалу — це неспівставність записів за часом або умовами передбачуваного виконання. Цю неякісність може зумовити значна давність виконання рукописних записів у досліджуваному документі та відсутність достатньої кількості відповідних за часом виконання документів зі зразками почерку передбачуваного виконавця.

Останнім часом збільшилася кількість експертиз, пов'язаних з дослідженням таких документів, як договори оренди землі, акти й додаткові угоди до договорів оренди земельних ділянок, рукописні записи у яких виконано особами похилого та старечого віку. До ХНДІСЕ від районного суду для дослідження надійшли договір оренди земельної ділянки, акт прийому-передачі

земель та акт визначення меж земельної ділянки в натурі. На розв'язання експертів поставлено питання щодо виконання коротких рукописних записів у наданих документах громадянином М. Матеріали справи свідчили, що «М., 1929 р. н., діагноз: ІХС. Атеросклеротичний кардіосклероз. Гіпертонічна хвороба ІІ ст., СН ІІ В. Хронічне порушення мозкового кровообігу. Церебральний атеросклероз». Під час дослідження експерт визначив, що досліджувані рукописні записи виконано високовиробленими рухами без порушення координації рухів 1-ї групи (Рис. 12—14).

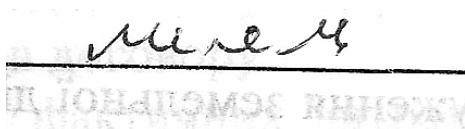

Рис. 12

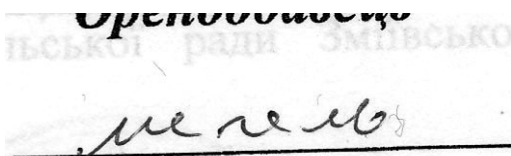

Рис. 13

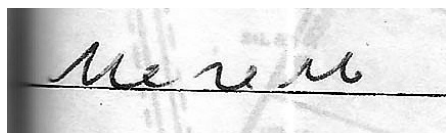

Рис. 14

Роздільним вивченням зразків почерку М. було визначено, що почерк характеризується середнім ступенем виробленості, у якому помічено зниження координації рухів 1-ї групи (Рис. 15—17).

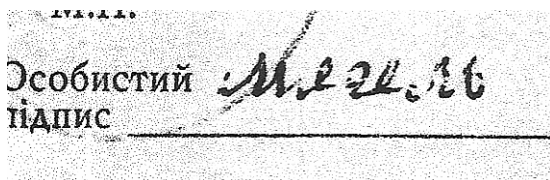

Рис. 15

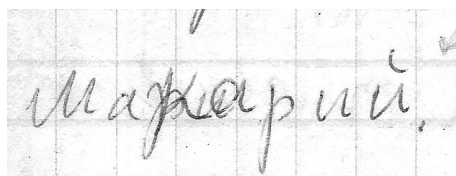

Рис. 16

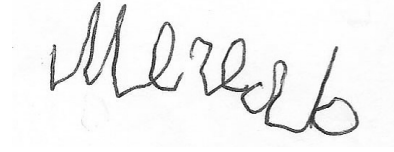

Рис. 17

Порівняльним дослідженням виявлено розбіжні загальні (зокрема, діагностичні) та окремі ознаки. Виявлених розбіжних ознак вистачило для категоричного негативного висновку про те, що досліджувані короткі рукописні записи виконано не М., а іншою особою.

Отже, важливе значення має правильне співвідношення таких ознак, як виробленість і координація рухів. Під час дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, експерти, визначивши значне зниження координації рухів під час виконання спірного об'єкта, нерідко неправильно вважають, що запис виконано маловиробленими рухами. У цьому разі слід звертати увагу на спосіб зв'язування елементів підпису, оскільки маловиробленим почеркам властиві зв'язки привідними рухами. Виконання досліджуваного запису в повільному темпі, з низьким ступенем координації рухів, за наявності в ньому значної кількості петельних, кутастих або дугових з'єднань, свідчить про наявність у виконавця високовиробленого почерку. У таких випадках слід ретельно аналізувати характер і локалізацію ознак порушення координації рухів в елементах досліджуваного почерку. Порушення координації рухів під час виконання записів особами похилого та старечого віку через природне фізіологічне старіння або через старіння, обтяжене різними захворюваннями, які впливають на рухові функції, виявляється у вигляді зламів, звивистості та тремтіння в елементах літер. Основною ознакою порушення координації рухів при цьому є наявність зламів в елементах почерку, а такі ознаки, як тремтіння і звивистість штрихів, можна вважати додатковими.

Узагальнення відповідної експертної практики свідчить, що ознаки зниження координації рухів виявляються, насамперед, у місцях зміни напрямку рухів, а також на ділянках овальних елементів або елементів, виконаних розгинальними або привідними рухами. Під час подальшого посилення дії збиваючих факторів, зумовлених тривалим старінням організму або появою захворювань, які впливають на рухові функції, ознаки порушення координації рухів можуть виявитися і на ділянках елементів або в елементах загалом, виконаних згинальними або відповідними рухами. Однак, у всіх випадках, навіть за значного руйнування динамічного стереотипу почерку, переважна локалізація цих ознак має виявитися в елементах, виконаних розгинальними і привідними рухами. У зв'язку з цим, під час розв'язання ідентифікаційних і діагностичних питань експерт має

ретельно проаналізувати досліджуваний почерк з метою визначити характер і переважну локалізацію в них ознак порушення координації рухів. Потім слід проаналізувати характер і переважну локалізацію згаданих ознак і визначити, чи властива вона особам похилого та старечого віку, які мають порушення рухових функцій. При цьому необхідно розмежовувати ознаки порушення координації рухів, які виникли під час наслідування почерку осіб похилого та старечого віку, і ознаки порушення координації, властиві почерку цих осіб. У цьому разі, крім даних про характер і переважну локалізацію ознак порушення координації рухів, слід також враховувати: 1) відсутність стійкості в розміщенні цих ознак у справжньому почерку (вони можуть виявитися в конкретному елементі (його ділянці), але не обов'язково на одному місці; під час дослідження кількох підроблених записів від імені однієї особи такі ознаки спостерігаються здебільшого в тому самому місці, особливо під час виконання їх із наслідуванням); 2) відсутність у справжніх коротких рукописних записах необґрунтованих зупинок пишучого приладу в місцях зміни напрямку рухів; 3) наявність більш значного виявлення ознак порушення координації рухів у початковій частині записів (при цьому нерідко, особливо під час писання у стані значної фізичної слабкості, у цій частині запису спостерігається певна кількість необґрунтованих різного розміру й напрямку не пов'язаних між собою штрихів; крім того, часто посилюється виявлення ознак порушення координації рухів і в кінцевій частині запису, що пов'язано зі втомними явищами; у підробленому почерку через відсутність у розпорядженні виконавця зразків почерку, виконаних особою в тяжкому хворобливому стані, ознаки порушення координації розміщено рівномірно по всьому запису; крім того, у них відсутні необґрунтовані штрихи в початковій частині запису, які свідчать про утруднений «старт рефлекс» під час включення динамічного стереотипу почерку в осіб похилого та старечого віку); 4) у почерку зазначеного контингенту осіб спостерігається залежність появи ознак порушення координації рухів від наявності або відсутності в них зв'язності рухів з такими штрихами; за відсутності таких зв'язків у заключних і початкових штрихах літер ці ознаки з'являються частіше.

Висновки. Криміналістична експертиза коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, є одним з найскладніших видів дослідження в судовому почеркознавстві. Це зумовлено суттєвим впливом на ідентифікаційні ознаки почерку й на стійкість цих ознак вікових змін організму, різних хвороб, які порушують рухові функції, незвичної зовнішньої обстановки письма, а також обмеженого обсягу досліджуваного графічного матеріалу. Розглянуті особливості дослідження почерку під час виконання коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, має враховувати експерт як у ракурсі діагностичного дослідження, так і в процесі ідентифікаційного порівняльного дослідження. Застосування в експертній практиці викладеної тут інформації оптимізує

та впорядкує діяльність експерта, даючи йому змогу виконати експертне дослідження, дотримуючись принципів повноти та всебічності, а також вимог чинного законодавства.

Отже, вивчення ознак почерку під час виконання коротких рукописних записів особами похилого та старечого віку сьогодні є актуальним і потребує подальшого ретельного вивчення.

References

- Arkhiv KHANDISE* za 2015—2019 r.r. [Archive] [in Ukrainian].
- Birshenker, A. (1871). Rastroystvo sochetatelnich dvizheniy pri pisme. *Voyeno-meditsinskiy zhurnal* [in Russian].
- Bondar, M. YE. ta in. *Vstanovlennyya kharakteru zbyvayuchykh faktoriv pry doslidzhenni pidpysiv, shcho vykonani z porushennyam koordynatsiyi rukhiv: metodychni rekomendatsiyi* [in Ukrainian].
- Chepulchenko, T. A. (1986). Diferentsiatsiya vozrastnih ismeneniy pocherka (pozhylo I starcheskiy vozrast, molodoy I sredniy vozrast) i podrazhania 'starcheskomu' pocherku. *Problemi kompleksnogo kriminalisticheskogo issledovaniya podpissey*. Moscow [in Russian].
- Chepulchenko, T. A., Smirnov, A. V. (1984). *Ustanovleniye pozhylogo I starcheskogo vozrasta ispolnitelya rukopisnogo teksta*. Moscow [in Russian].
- Chepulchenko, T. A. (1981). Kriminalisticheskoye issledovaniye rukopisnih tekstov, vipolnenih litsami pozhylogo i starcheskogo vozrasta. *Sovremeno sostoanie sudebno-pocherkovedcheskoy ekspertisi*. Moscow [in Russian].
- Erlenmeyer, A. (1879). Die Schrift. *Grundzüge ihrer Physiologie und Pathologie Stuttgart*.
- Kupriyanova, A. A. (1982). *Metodicheskiye rekomendatsii resheniya sudebno-pocherkovedcheskikh diagnosticheskikh zadach*. Minsk [in Russian].
- Lipovsky, V. V. (1981). Voprosi kriminalisticheskogo isledovaniya podpissey, vipolnenih ot imeni lits pozhylogo i starcheskogo vozrasta. *Sovremenoye sostoyaniye sudebno-pocherkovedcheskoy ekspertisi*. Moscow [in Russian].
- Lipovsky, V. V. (1983). *Kriminalisticheskoye isledovaniye podpissey, vipolnenih ot imeni lits pozhylogo i starcheskogo vozrasta*. [in Russian].
- Lipovsky, V. V. (1986). Identifikatsionoe znachenie izmeneniy priznakov podpissey lits pozhylogo i starcheskogo vozrasta, obuslovljenih narusheniyem dvigatelnykh funktsiy. *Problemi kompleksnogo kriminalisticheskogo isledovaniya podpissey* [in Russian].
- Luria, A. R. (1950). *Ocherki psychophiziologii pisma*. Moscow. [in Russian].
- Manasseina, M. M. (1883). *O pisme voobshe, o zerkalnom pisme v chastnosti i o roli oboich polushariy bolshogo mozga* [in Russian].
- Orlova, V. F. (1987). Sudebno-pocherkovedcheskoye isledovaniye maloobyemnykh rukopissey. *Sovremennoye sostoyaniye I perspektivi razvitiya traditsionich vidov kriminalisticheskoy ekspertisi*. Moscow: VNIISE [in Russian].
- Pavlov, B. N. (1945). Narusheniya chteniya i pisma pri pronikayuchih cherepno-mozgovykh travmah voenogo vremeni i dinamika ih vostanovleniya. *Reperatniy rabot uchrezhdeniy AN SSSR* [in Russian].
- Savchin, M. V. *Vikova psihologiya*. Phiziologichny obmezenya i osoblivosty povedinky lyudey pochilogo viku. URL: <https://westudents.com.ua> (data zvernennya: 18.05.2020) [in Ukrainian].

- Sepp, YE. K. O lokalizatsii phunktsiy v kore golovnogo mozga. *Zhurnal nevropatologii i psihiatrii imeni S. S. Korsakova* [in Russian].
- Tomilin, V. V. (1957). Ob yestestvenom ismenenii prisnakov pocherka na protyazhenii zhisni cheloveka. *Materiali 3-y Vsesoyusnogo ssoveshyania sudebno-meditsinskih ekspertov i 3-y Vsesoyusnoy konferentsii nauchnogo obshestva sudebnykh medikov i kriminalistov* [in Russian].
- Tomilin, V. V. (1958). K voprosu ob ustoychivosti prisnakov pisma i pocherka na protyazhenii zhisni cheloveka. *Voprosi sudebno-meditsinskoj ekspertisi*. Moscow [in Russian].
- Tomilin, V. V. (1963). *Physiologia, patologia i sudebno-meditsinskaya ekspertisa pisma*. Moscow [in Russian].
- Zitser, YE. U. (1947). Naibolyee ustoychivie priznaki pocherka. *Problemi kriminalistiki* [in Russian].

Д. И. Гайдамакина, Е. С. Дробышева, Л. А. Гриненко, О. В. Мацюк
ИССЛЕДОВАНИЕ КРАТКИХ РУКОПИСНЫХ ЗАПИСЕЙ,
ВЫПОЛНЕННЫХ ЛИЦАМИ
ПОЖИЛОГО И СТАРЧЕСКОГО ВОЗРАСТА

В наше время объектами судебно-почерковедческой экспертизы часто становятся краткие рукописные записи лиц пожилого и старческого возраста. Исследование таких записей является одним из самых сложных при проведении почерковедческой экспертизы. Это обусловлено характером данного объекта, который нередко подвергается изменениям из-за недостаточной письменной практики, влияния на двигательные функции пишущей руки возрастных изменений организма или заболеваний, свойственных людям пожилого и старческого возраста, частого выполнения кратких рукописных записей в необычных условиях, а иногда при помощи других лиц, ограниченности исследуемого графического материала. В статье сделана попытка обосновать и систематизировать теоретические знания по исследованию кратких рукописных записей, выполненных лицами пожилого и старческого возраста путём анализа литературы и экспертной практики по исследованию подобного вида объектов, установления отдельных закономерностей почерка и объяснения природы возникновения диагностических признаков, а также путём определения структуры процесса решения указанных задач. Рассмотрены случаи из экспертной практики и связанные с этим проблемные аспекты решения идентификационных и диагностических задач. Приведены основные характеристики нарушений способности писать — сенсорной, амнестической и моторной афазии, проанализированы литературные источники, в которых рассмотрены физиологические механизмы формирования навыков письма и особенности их изменений при различных заболеваниях у лиц пожилого и старческого возраста. Почерк может претерпевать изменения, обусловленные старением организма. Нарушения зрительно-моторной координации, заболевания двигательного аппарата, нервной системы,

расстройства кровообращения, свойственные людям пожилого и старческого возраста, влияют на устойчивость признаков почерка. Завещания, договоры купли-продажи и дарения, банковские документы часто подписывают лица пожилого и старческого возраста незадолго до смерти, которая наступает в результате тяжёлой продолжительной болезни после таких заболеваний, как инсульт или инфаркт миокарда. Именно старение организма сопровождается ухудшением состояния здоровья, нарушением зрения, мышечной слабостью, истощением нервной системы, уменьшением подвижности костно-мышечного аппарата, нарушением кровообращения. Особенности функционирования письменно-двигательного навыка у лиц пожилого и старческого возраста приводят к замедлению темпа движений, уменьшению их амплитуды и скорости, уменьшению пластичности движений. Большое значение имеет правильное соотношение таких признаков, как выработанность и координация движений. Кроме того, краткие рукописные записи, выполненные лицами пожилого и старческого возраста, содержат ограниченный объём графического материала. В момент выполнения краткой записи даже в обычных условиях исполнителю необходима определённая адаптация к обстановке, которой нельзя осуществить при редком или случайном выполнении единичной краткой записи. Поэтому стабильность навыка в краткой записи имеет повышенный разброс, а выборочная изменчивость — низкие пороги.

Ключевые слова: почерк, краткие рукописные записи, лица пожилого и старческого возраста, диагностика, письменно-двигательный навык, координация движений, возрастные изменения организма.

D. Gaydamakina, O. Drobysheva, L. Grinenko, O. Matsiuk
**THE EXAMINATION OF SHORT HANDWRITTEN RECORDS
EXECUTED BY PERSONS OF THE ELDERLY AND SENILE AGE**

Nowadays, the objects of forensic handwriting analysis are often become short handwritten records of elderly people and senile. The study of such records is one of the most difficult when conducting handwriting examination. This is due to the nature of this object, which is often subjected to changes due to insufficient written practice, influence of age-related changes in the body or conditions common for the elderly people and senile, frequent execution of short handwritten records in unusual conditions, and sometimes with the help of other people, limitations in the studied graphic material. The article attempts to substantiate and systematize theoretical knowledge on the study of short handwritten records executed by elderly and senile people through analyzing the literature and forensic practice on the study of this type of objects, establishing individual patterns of handwriting, explaining the nature of diagnostic signs occurrence, determining the structure of the process for solving the mentioned tasks. Cases from practice and related problematic aspects of solving identification and diagnostic tasks

are considered. The main characteristics of impaired ability (sensory, amnesic and motor aphasia) to write are given. Literature sources are analyzed, which consider the physiological mechanisms of the formation of writing skills and the features of their changes due to various conditions in elderly and senile people. Handwriting can undergo changes owing to aging of the body. Disorder of hand-eye coordination, conditions of the musculoskeletal system, nervous system, circulatory disorders, inherent for elderly and senile people, affect the stability of handwriting features. Testaments, contracts of sale and donation, bank documents are often signed by people of elderly and senile age shortly before death resulting from a serious long illness after experiencing such conditions as stroke or myocardial infarction. It is the aging of the body that is accompanied by deterioration in the state of health, impaired vision, muscle weakness, depletion of the nervous system, decreased mobility of the musculoskeletal system and impaired blood circulation. Features of writing motor skill functioning in the elderly and senile people lead to a slowdown in the tempo of movement, decrease in their amplitude and speed, decrease in the plasticity of movements. The correct ratio of such signs as proficiency and coordination of movements is of great importance. In addition, short handwritten records executed by the elderly and senile people contain a limited amount of graphic material. At the moment of executing a short recording, even under normal conditions, the performer needs a certain adaptation to a situation, which can not be performed while rare or occasional execution of a single short record. Therefore, the stability of a skill while executing short recording has an increased spread, and selective variability has low thresholds.

Keywords: handwriting, short handwritten records, elderly and senile persons, diagnostics, writing motor skill, coordination of movements, age-related changes in body.

Надійшла до редколегії 28.05.2020

Гайдамакіна Д. І., Дробішева О. С., Гріненко Л. О., Мацюк О. В. Дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку// *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр./редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2020. Вип. 21. С. 291—308. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020.19>.